

УДК 336.01(091)

*І.Г. Благун**Львівський державний університет внутрішніх справ***ІСТОРИЧНИЙ ХАРАКТЕР І ПЕРІОДИЗАЦІЯ РОЗВИТКУ
ФІНАНСОВОЇ НАУКИ**

Висвітлюються в історичній ретроспективі основні етапи становлення та розвитку фінансової науки. Окреслюється значення класичних і неокласичних наукових підходів на різних стадіях соціально-економічного розвитку суспільства. Визначаються перспективні напрями розвитку фінансової теорії та практики в постіндустріальному суспільстві.

Фінанси, фінансові відносини, фінансова наука, фінансова думка, фінансова теорія, державні доходи, державні видатки

Основним атрибутом держави, що використовується в ринковій економіці і за допомогою якого здійснюється розподіл вартості ВВП і національного доходу, є фінанси. На різних етапах суспільного розвитку змінювалися, розвивалися та удосконалювалися форми організації фінансових відносин, прагматична комбінація яких значною мірою ґрунтувалася на відповідній системі наукових знань і поглядів. Фінансова наука на зразок інших наук зародилася з практики і як система знань пройшла тривалу еволюцію. На зорі цивілізації економічні погляди, включаючи й фінансову їх складову, викладались у філософії. З виокремленням від філософії політичної економії вчення про фінанси ввійшло до складу останньої. Лише у другій чверті XIX ст. фінанси набули статусу самостійної галузі наукових знань.

Динамічність фінансових явищ і процесів, зумовлених необхідністю регулювання економічних чинників, визначає актуальність наукових досліджень у сфері фінансів з подальшим розширенням їх предмета.

Огляд навчальної та наукової літератури, що порушувала питання розвитку фінансової науки в історичній ретроспективі, засвідчив неабиякий науковий інтерес до вивчення даної проблематики. Зазначений напрям досліджень окреслений у роботах О. Василика, В. Ковальова, В. Опаріна, Г. Поляка, В. Пушкарьової, М. Романовського, В. Федосова, С. Юрія та інших учених-фінансистів України та Російської Федерації. Вивчення праць цих науковців показало, що вони емпірично розглядають історичні аспекти становлення та розвитку фінансової науки як однолінійний процес, який передбачає вищість кожної наступної суспільно-економічної формації над попередньою. Водночас незначна увага приділяється діалектичному підходу до диференціації цивілізацій за ступенем розвитку та якістю життєдіяльності, які формуються під впливом технічних і політичних чинників.

Метою нашого наукового дослідження є ретроспективний аналіз і теоретична концептуалізація основних положень фінансової науки на різних ета-

пах суспільного розвитку та визначення їх ролі в створенні надійних умов для ефективного функціонування ринкового економічного механізму й підвищенні фінансових можливостей держави щодо фінансового забезпечення конституційних функцій і завдань .

Багатвікову історію розвитку світової фінансової думки прийнято періодизувати на два основних етапи: перший розпочався за античних часів і проіснував до середини ХХ ст., знайшовши своє теоретичне обґрунтування в класичній теорії фінансів; на зміну першому етапу прийшов другий, наукова концептуалізація якого проведена в рамках неокласичної теорії фінансів. Головна відмінність між зазначеними теоріями полягає в різних суб'єктивних домінантах. Так, якщо при класичному підході пріоритет у фінансових відносинах надається державі, то в умовах неокласицизму на перше місце виходять фінанси приватного сектору. Водночас і розвиток ідейного наповнення класичної й неокласичної теорії, і вдосконалення методів управління фінансовими відносинами в контексті функціонування державних і корпоративних фінансів відбувалися паралельно.

Класичний період розвитку фінансової науки з огляду на його епохальну тривалість прийнято поділяти за часовою ознакою на такі стадії:

ненаукова оцінка фінансових явищ і процесів;

перехід до наукового опрацювання проблематики фінансових відносин у суспільстві;

раціональний або науковий підхід до вивчення і дослідження фінансів.

Ненаукова стадія охоплює історичний період з часів Вавилону, Стародавньої Греції та Риму до часів пізнього середньовіччя. Зокрема, є історичні свідчення про зародження банківської традиції у Вавилоні в II тисячолітті до н.е. Створені на зразок банків древні фінансові установи спочатку виконували операції щодо зберігання грошових коштів та полегшення грошового обігу, а пізніше розвинулася практика надання строкових кредитів під відсотки, кредитування під заставу нерухомості, кораблів і товарних вантажів, виникли примітивні безготівкові розрахунки із застосуванням шкіряних чеків, завірених уповноваженими кредитно-розрахунковими «закладами». На зламі VI–V ст. до н.е. фінікійці стали пропонувати фінансові послуги всім економічним суб'єктам Східного Середземномор'я, а фінікійські міста Тир і Сидон стали тогочасними «фінансовими центрами» на зразок сьогоденної Швейцарії.

Примітивними були пізнання в галузі фінансів і у стародавніх греків та римлян, незважаючи на значні обсяги фінансової діяльності держави. У роботах Арістотеля, Платона, Ксенофонта, Цицерона окремі фінансові питання висвітлюються в контексті дослідження засад державного устрою. Ще у IV ст. до н.е. Ксенофонт до складу державних доходів відносив надходження орендної плати за державне майно, від продажу невольників, митні збори і податки. Пропонував Афінам скуповувати невольників і передавати їх у найм власникам Лавріонських срібних рудників, будувати готелі, крамниці та склади й здавати

їх в оренду для отримання доходів. Оскільки такі заходи державного будівництва потребують значних фінансових вкладень, він пропонує на такі цілі залучити державні запозичення.

Водночас наведені приклади організації фінансових відносин слід розглядати як поодинокі, несистемні прояви того, що через багато століть дістане загальне практичне визнання, буде узагальнене і систематизоване в різних наукових теоріях.

Ранні періоди державотворення характеризуються територіальною системою цінностей, згідно з якою інтереси держави уособлюються з інтересами правителя. Державні доходи обмежуються вузьким переліком їх джерел у вигляді плати за користування державними землями, рудниками, ринками, пристанями, натуральними повинностями, військовою контрибуцією, митом та окремими податками, які сплачувались у грошовій формі. Напрями використання державних коштів впливали з такого обмеженого кола завдань і функцій, які покладалися на державу. Як наслідок не виникало жодної потреби у формуванні складної фінансової системи з огляду на нечисленність державних видатків [5, с. 7–8; 6, с. 41–44].

У середні віки переважав натуральний спосіб ведення господарства, який певною мірою стримував розвиток фінансових відносин і пов'язаних з ними наукових досліджень. З іншого боку, саме в період раннього середньовіччя в Європі закладалася специфічна фінансова практика під впливом церкви. У роботах схоластів піднімаються питання ціноутворення, справедливих цін як критеріїв етичної поведінки суб'єктів ринку, гріх лихварства тощо. Зокрема, Фома Аквінський (1225–1274 рр.) вважав, що правитель в інтересах суспільного блага може запроваджувати податки, якщо недостатніми є надходження від домен й з інших джерел. При цьому заперечувалися боргові фінанси як такі, що підривають авторитет правителя та послаблюють державу. Інший відомий схоласт Нікола Орезма (1323–1382 рр.) написав трактат про гроші, який вважається першою роботою, присвяченою висвітленню економічної проблеми [2, с. 28–29].

З 1118 до 1314 рр. функціонував локальний католицький духовно-рицарський орден тамплієрів. Історики стверджують, що лицарі-фінансисти не лише нагромадили великі багатства, але й започаткували та успішно здійснювали різноманітні фінансові операції, зокрема: безготівкові розрахунки, надання аудиторських послуг, нагляд за надходженням клієнту коштів, видача позичок тощо. Завдяки широкій мережі командорств (представництв Ордену) стало можливим навіть організувати грошові перекази. Зміст цієї операції зводився до того, що особа, яка вирушала в далеку подорож, вносила в командорство за пунктом відправлення необхідну суму грошей, а після прибуття в пункт призначення внесені кошти можна було отримати, пред'явивши спеціальний позичковий лист, причому в необхідній валюті. Невипадково окремі історики вважають тамплієрів творцями першої транснаціональної фінансової системи [3, с.11–12].

Однак і напрацювання схоластів, і діяльність лицарського християнського Ордену відображали лише окремі наукові пізнання та практичні прийоми управління фінансовими відносинами. Відсутність системного підходу в розробленні фінансової тематики частково була компенсована за часів пізнього Середньовіччя. Більшість дослідників схиляється до того, що саме цей період слід вважати перехідним до наукового пізнання фінансів. Найсприятливіші умови для цього виникли в містах Північної Італії, які переживали значне економічне зростання і культурне піднесення. На межі Середньовіччя і Нових часів торговельний капіталізм створив не лише матеріальні передумови для виникнення нової галузі спеціальних знань, але й став мотиваційним чинником свідомого ставлення до фінансового господарства.

Питанням систематизації знань про фінанси приділяється багато уваги в роботах італійських учених-меркантилістів – Діодеме Карафи (1406–1487 рр.), Ніколо Макіавеллі (1469–1527 рр.), Джованні Ботеро (1540–1617 рр.). Це були роки раннього меркантилізму, який став поштовхом до первісного нагромадження капіталу. Лейтмотив вказаної наукової течії зводився в кінцевому підсумку до активного втручання держави в господарську діяльність. Дуже актуальними в цьому плані є дослідження керівника фінансового господарства неаполітанської королеви Діодеме Карафи, який зробив наступні узагальнення. По-перше, класифікував державні видатки в розрізі трьох груп: видатки на оборону; видатки на утримання правителя; видатки на задоволення непередбачуваних потреб. По-друге, як представник торгового класу, категорично виступав за звільнення від оподаткування операцій з вивозу товарів за кордон. По-третє, основним джерелом доходів бюджету вважав домени, а податки відносив лише до надзвичайних джерел надходжень [5, с.8].

У XVI ст. з огляду на недостатність доходів від доменів на перший план виходять інші методи мобілізації коштів на користь держави – регалії (монополії), мита, податки. У цей час спостерігається взаємопроникнення фінансової науки і фінансової практики.

Видатний французький економіст Жан Боден (1530–1597 рр.) у роботі «Фінансові нерви держави», що є складовою збірника його праць «Шість книг про республіку», вказує на сім можливих джерел доходів правителя: 1) домени; 2) військова здобич; 3) подарунки дружніх держав; 4) збори із союзників; 5) доходи від торгівлі; 6) ввізне і вивізне мито; 7) данина з поневолених народів [7, с.27; 5, с.9].

Базовим елементом системи «добрих фінансів» Ж. Боден вважав надходження від домену і митне оподаткування. Водночас ставлення його до податків було дуже обережним, адже податковий тягар дестабілізує відносини між правителем і його підданими, може призводити до повстань. Як наслідок, запроваджувати податки можна лише у виняткових ситуаціях. Зібрані ресурси, на думку Ж. Бодена, потрібно використовувати на утримання королівського двору, благочинність, військові потреби, будівництво фортець, міст, громадських споруд. Отже, меркантилісти в особі Ж. Бодена зробили першу спробу

охарактеризувати фінансове господарство як сукупність державних доходів і видатків. Проте класифікація доходів за Ж. Боденом свідчить про зародковий стан економічної та фінансової науки в епоху меркантилізму.

У XVII ст. в європейських країнах істотно активізувалася потреба в податках, що, своєю чергою, пожвавило розвиток фінансової думки. Особливою гострото набула проблема вибору між прямим і непрямим оподаткуванням. Найзначніші наукові дослідження, спрямовані на формування нового світогляду, належать англійським філософам та економістам Томасу Гоббсу (1588–1679 рр.), Вільяму Петті (1623–1687 рр.), Джону Локку (1632–1704 рр.). Зокрема, Т. Гоббс наполягав на повноправності правителів оподатковувати підданих, дотримуючись при цьому принципів рівномірності та поміркованості розподілу фіску, шляхом встановлення непрямих податків. В. Петті висловлювався за проведення виваженої податкової політики як важеля стимулювання господарської діяльності. Під впливом Дж. Локка в кінці XVII ст. в Англії суспільний вибір змінюється на користь прямих податків, які до того ж пропонувалося об'єднати в складі єдиного поземельного податку [3, с.13].

Бурхливий розвиток методів і механізмів поповнення державної казни у період пізнього феодалізму все ж таки не привів до перетворення фінансової науки в самостійну галузь знань. Дуже влучно аргументував цю позицію видатний мислитель того часу Н. Макіавеллі: «... подібній науці потрібно було б володіти певними беззаперечними істинами, положеннями, але оскільки їх немає, а все зводиться до відомих навиків і спритності обдирання громадян, то немає і самої науки» [7, с.27].

Ближче до середини XVIII ст. вимальовується повна безперспективність певною мірою грабіжницької політики держави у фінансовій сфері. Стає зрозумілим, що державне господарство має керуватися загальними законами економічного розвитку. Виникнення камералістики як самостійного напрямку наукових досліджень стає відправним пунктом зародження наукового або раціонального періоду динамічного поступу фінансової науки. Камеральні науки включали три галузі державного управління:

господарські науки – торгівля, сільське господарство, лісове господарство тощо;

наука про поліцію – заходи забезпечення безпеки і достатку суспільства; власне камеральна наука, тобто фінансова наука як вчення про формування та використання державних доходів.

Вагомий вклад у розвиток фінансової складової камералістики внесли німецькі вчені та державні діячі: Л. фон Секендорф (1626–1692 рр.), який першим висунув ідею про зв'язок народного господарства, добробуту і податкової спроможності населення; Ф. Юсті (1720–1771 рр.) та Й. Зонненфельс (1732–1817 рр.), що систематизували фінансові теорії та вибудували загальну схему фінансової науки. У книзі «Система фінансового господарства» Ф. Юсті висвітлює в широкому аспекті вчення про доходи і витрати держави, управління камеральними справами й кредит. До заслуг ученого слід віднести і розробку

так званих «максимів», тобто правил проведення податкової політики, які в подальшому були глибше опрацьовані А. Смітом і сьогодні відомі як вихідні принципи оподаткування [5, с.10–11; 7, с.13]. Послідовники Ф. Юсті вважають його батьком фінансової науки.

Й. Зонненфельс трактував фінансову науку як збірник правил для створення державних доходів найвигіднішим способом. На його думку, найвагомішим джерелом надходжень держави виступають податки, щоправда рівень останніх не може виходити за межі поміркованості у вилученні коштів [7, с.15].

На кінець XVIII ст. дослідження фінансової проблематики просувається одночасно в теоретичній і практичній площинах. Це стало можливим завдяки низці обставин: позитивному впливу нових теорій у галузі філософії, права і держави (Ш. Л. Монтеск'є, Ж. Ж. Руссо, І. Кант); швидкому поширенню ідей фізіократів; з огляду на докорінні перетворення в політичній, соціальній, економічній сферах під впливом Великої французької революції і технічного прогресу.

До найвпливовіших виразників нової наукової течії прийнято відносити французьких учених-фізіократів Ф. Кене, А. Тюрго, О. Мірабо. Їхня заслуга полягала в самому виборі та постановці проблем справедливості оподаткування, перекладання податків, джерел доходів, розмірів участі кожного у витратах держави тощо. Фізіократи висунули тезу, що тільки одна земля дає чистий дохід, тоді як мануфактура і торгівля жодних нових цінностей не створюють, а отже, єдиним реальним методом формування державних доходів залишається поземельний податок [5, с.11].

Помилковість цього висновку сьогодні очевидна, проте фізіократи найглибше дослідили взаємозв'язок фінансів і матеріального виробництва. Більше того, Ф. Кене (1694–1774 рр.) розробив знамениту економічну таблицю, де відобразив як єдине ціле послідовний процес виробництва, обміну, розподілу і споживання продуктів, окреслив передумови безперервного відтворювального циклу. У поясненнях до таблиці вчений вказує на недоліки в оподаткуванні, що скорочують обсяги виробничої діяльності, серед яких і недосконалість податкових вилучень з фермерів, і надлишковий фіскальний тягар, пов'язаний з високою вартістю податкових процедур, і значні судові видатки [1, с. 40–41]. І все ж головна заслуга фізіократів не стільки в їхніх наукових розробках, скільки в критиці чинної на той час фінансової системи, що тільки пришвидшило становлення класичної школи політичної економії.

Класики політичної економії не лише підняли економічну науку на якісно новий щабель розвитку, але й чітко окреслили джерела «фінансового господарства», розглядаючи його як частину економічної діяльності. Наукова праця А. Сміта «Дослідження про природу і причини багатства народів» стала справжнім переворотом у світовій фінансово-економічній думці. На відміну від своїх попередників автор указаної роботи вперше обґрунтував економічну основу фінансового господарства, виділивши не одне, а цілих три джерела фінансових ресурсів – землю, працю, капітал. Особливо цінною в галузі вивчення та сис-

темного опрацювання фінансових відносин вважається п'ята книга А. Сміта про народне багатство, яка складається з таких розділів: про державні видатки; про державні доходи; про державні борги.

За А. Смітом усі видатки держави підлягають поділу на дві категорії: ті, що мають загальне значення – оборона та утримання королівської влади; ті, що мають індивідуальне походження – здійснення правосуддя, народна освіта тощо. При цьому перша група видатків має забезпечуватися доходами суспільства, а друга – надходженнями митного характеру. Крім того, висловлювалося міркування стосовно доцільності розмежування загальнодержавних і місцевих видаткових фінансових повноважень, адже несправедливо перекидати на всіх членів суспільства видатковий тягар, який приносить користь чи вигоди окремим верствам населення або мешканцям провінцій.

Системністю й послідовністю визначалося також вчення А. Сміта про державні доходи, яке не втратило своєї актуальності й до сьогодні. Зокрема, усі доходи підлягають поділу на податкові та неподаткові. Останні, своєю чергою, формуються з капіталу, від підприємницької діяльності, державного майна. З огляду на низьку рентабельність державного капіталу ставилося питання про негайний вплив держави як власника землі та інших ресурсів на економічну діяльність. А отже, усі прибутки мають належати привілейованому класу капіталістів, який виражав інтереси промислового капіталу [1, с.41; 3, с.14; 4, с.46; 5, с.13; 8, с.73].

Дослідження А. Сміта вийшли далеко за межі теоретико-наукової концептуалізації, набували практичної цінності. Це виражалося в двох аспектах: по-перше, наукові розробки в галузі фінансів знайшли своє впровадження у законодавстві багатьох європейських країн; по-друге, фінансово-господарська практика втратила своє панівне становище як суспільно-економічна доктрина, перетворившись поступово на сферу апробації загальних законодавчих принципів.

Учень і послідовник А. Сміта Д. Рікардо став творцем нової теорії оподаткування, в основу якої закладено його вчення про ренту і заробітну плату як джерела фіску. На думку Д. Рікардо, усі податки сплачуються з прибутку капіталіста і лише окремі – із земельної ренти. Отже, у кінцевому підсумку всі податкові вилучення перекидаються на капіталістів-підприємців, зменшуючи їх прибутки і надаючи останнім виняткової ролі у формуванні доходної бази держави [1, с.41–42]. Ці та ряд інших ідей, висвітлених у фундаментальній праці «Початок політичної економії та оподаткування», знайшли своє відображення не лише в роботах економістів класичного напрямку, але й використовувалися в законодавчих актах різних країн.

Розвиток у XVIII ст. політичної економії створив усі необхідні об'єктивні передумови для виділення з її складу фінансової науки. Цьому також сприяли певні події історичного розвитку, що мали місце на початку XIX ст., а саме: швидке поширення ідей соціалізму, зародження соціал-демократичних робітничих рухів, перехід від абсолютизму до конституційної форми державного

управління. Інтенсифікація фінансових відносин виражалася насамперед у розробці бюджетного права, яке органічно доповнювалося фінансовим управлінням і контролем.

Формування фінансової теорії з домінуванням у ній соціального вибору над індивідуальним чи фіскальним підходами нерозривно пов'язане з іменем відомих німецьких економістів, чільне місце серед яких посідає К. Г. Рау (1806–1873 рр.). Протягом 1832–1868 рр. він шість разів перевидавав підручник «Основні початки фінансової науки», який складався зі вступу, де розглядаються загальні основи фінансової науки, і розділів, в яких висвітлюються: державні видатки; державні доходи залежно від джерела їх походження – від державного майна, регалій, лісів, промислових підприємств, капіталів, мита, податків; державний кредит; бюджет; організація фінансового управління [5, с.15; 8, с.73]. За такою схемою майже пів-століття викладався курс фінансової науки не лише в німецькій, але й в англійській, італійській, російській навчальній літературі.

Помітний вклад в еволюцію наукового фінансового світогляду вніс швейцарський економіст першої половини XIX ст. Ж. Сімонді (1773–1842 рр.). На ранніх етапах своєї наукової діяльності він, як послідовник А. Сміта, захищає інтереси крупного промислового капіталу. Надалі вчений докорінно змінює свої погляди, стає на бік дрібних промисловців і землевласників. У контексті реалізації своєї наукової теорії Ж. Сімонді пропонує зниження непрямих податків, встановлення неоподаткованого мінімуму, запровадження прогресивного оподаткування. Фінансову політику розглядає як основний засіб поліпшення матеріальних статків народу шляхом перерозподілу податкового тягаря на можливі верстви населення, які, з огляду на свій привілейований статус, причому як у матеріально-платоспроможному, так і в соціальному сенсі, є найбільшими користувачами державних послуг [1, с.42; 5, с.16]. На відміну від А. Сміта та Д. Рікардо, пропозиції Ж. Сімонді не були залучені до законодавчого процесу, однак стали відправним пунктом фінансової складової соціально-політичного напрямку в Німеччині в другій половині XIX століття.

У нинішній науковій і навчальній літературі активно дискутується питання про роль марксистської соціально-політичної течії в становленні фінансової науки. Висловлюються діаметрально протилежні погляди на дану наукову проблему, починаючи від повного чи часткового схвалення і закінчуючи беззастережним запереченням розробок К. Маркса і Ф. Енгельса. Очевидно, не можна перегорнути сторінку історії, зробивши однозначний негативний висновок. Потрібно лише прагматично оцінити марксизм як суспільне явище з урахуванням таких обставин:

соціалістичні ідеї знайшли своє відображення в різних течіях фінансової науки;

марксизм тривалий час користувався статусом офіційної перманентної доктрини в СРСР та інших країнах соціалістичного табору;

у роботах класиків марксизму-ленінізму відсутній предмет, зміст і структура фінансових досліджень, висвітлення фінансових явищ набуває виключно

політичного забарвлення, метою якого є повалення існуючого капіталістичного ладу.

На відміну від марксистів, представник нової історичної школи А. Вагнер (1835–1917 рр.) зробив акцент на соціальних аспектах фінансової науки, не виходячи за межі об'єкта наукових досліджень. У 1880 р. він видав курс «Наука про фінанси», структурно поділений на три частини: перша – вступ, огляд фінансового устрою, вчення про витрати й приватноправові доходи; друга – вчення про мита і загальна частина вчення про податки; третя – спеціальна частина вчення про фінанси (подавалась у вигляді історичних, законодавчих, статистичних матеріалів). А. Вагнер активно пропагує переваги державної форми господарювання над приватним підприємництвом, тому що матеріальні блага останніх при посередництві фінансового перерозподілу перетворюються в послугу державі; з іншого боку, саме державна підтримка, як зворотна послуга бізнесу, є мотиваційним чинником зростання підприємницької ініціативи та збільшення в кінцевому підсумку обсягів виробництва матеріальних цінностей. Досить радикальною є позиція А. Вагнера щодо втручання держави в розподільчі та перерозподільчі процеси шляхом реалізації податкової політики в інтересах бідних класів [5, с.17–18].

Вагоме значення у формуванні нових підходів до організації фінансової моделі суспільства в кінці XIX ст. відіграв також маржиналізм з притаманною йому теорією граничної корисності, яка об'єднала за своєю основоположною ідеєю всіх дослідників суб'єктивної школи. Один з найвідоміших представників австрійської школи Е. Сакс спробував розробити загальну теорію фінансової науки і фінансового господарства. Він ототожнював метод політичної економії та фінансової науки – закон граничної корисності. Саме це, на думку Е. Сакса, мало сприяти перетворенню фінансової науки в таку ж точну науку, як і політична економія [5, с.18].

Італійський фінансист Ф. Нітті стверджував, що фінансова наука набула самостійного значення в кінці XIX століття. У роботі «Основні начала фінансової науки» високо оцінив напрацювання Е. Сакса в галузі теоретичної фінансової економії, які сприяли утвердженню «чистої фінансової науки» як науки про об'єктивні закони управління фінансовими явищами [5, с.18–19; 6, с.46].

Першість у фінансовій літературі Європи та Америки 90-х рр. XIX ст. за одностайним визнанням сучасників належить Е. Селігмену. Останній дуже вдало осучаснив фінансову науку, запровадивши поняття соціальної граничної корисності, яка ґрунтувалася на компромісному поєднанні ідей класичної політекономії та ідей маржиналізму. Наукова спадщина Е. Селігмена дуже багата і торкається проблем майнового, подоходного і прогресивного оподаткування, перекладання податків, класифікації державних доходів, державного кредиту, місцевих фінансів. Хронологія основних наукових досліджень має наступний вигляд:

робота про прогресивне оподаткування в теорії та практиці, в якій всебічно висвітлюються історичний й емпіричний досвід запровадження прогресивних податків і проводиться теоретичне обґрунтування останніх (1892 р.);

книга про перекладання податків (1892 р.);

фундаментальне дослідження про подоходний податок (1911 р.) [5, с.19].

Свій вклад у дослідження предмета, змісту і структури науки про фінанси внесла й італійська фінансова школа. У роботі «Основи фінансової науки» (1896 р.) Л. Косса стверджував, що фінансова наука не є доповненням політекономії і не обмежується вивченням причини та економічних наслідків фіскальних заходів, адже джерелами науки є не тільки принципи політекономії, а й загальні принципи права і політики. Структурно фінансова наука підлягає поділу на розділи: державні видатки, державні доходи, їх співвідношення [3, с.15–16]. Своєрідним є погляд Л. Косси на фінансову політику, яку він не відділяє від предмета науки, а розглядає як складову ефективної політики державного управління.

Інший італійський вчений Ф. Нітті вважав фінансову науку відгалуженням політичної економії, завдання якої полягає у вивченні способів мобілізації та використання необхідних для життєдіяльності держави і місцевих самоврядних одиниць матеріальних засобів. Таким чином, предмет досліджень, який раніше зосереджувався в основному на державних фінансах, поширився і на рівень місцевого фінансового господарства. Крім того, Ф. Нітті доповнив і розвинув вчення про державні видатки, державний кредит, бюджет [5, с.20].

Фінансова думка Франції проходила своє становлення у ХІХ ст. за типовим «європейським сценарієм». Так, відомі економісти першої половини ХІХ ст., Ж.Б. Сей, Ф. Бастіа, розвиваючи ідеї А. Сміта про невтручання держави в економіку, наполягали на подальшому скороченні державних функцій, зниженні податкового тягаря. Ці погляди не лише поділяв, а й розвинув у другій половині ХІХ ст. П. Леруа-Больє. Його науковий доробок зводиться до заперечення господарської діяльності держави; захисту інтересів крупного капіталу; відміни прогресивного оподаткування; вилучення з предмета фінансової науки категорії державних видатків; абсолютизації державних доходів як основного об'єкта фінансових відносин. Водночас Г. Жез, наукова діяльність якого припадає на початок ХХ ст., висловлював зовсім інше бачення фінансової проблематики. Своє завдання він вбачав у розкритті юридичного аспекту фінансових інститутів, тобто тих інструментів, які використовуються урядом для побудови та функціонування державного сектору економіки – домен, регалій, податків, бюджету тощо. Результати досліджень Г. Жеза викладено у відомій роботі «Загальна теорія бюджету».

З англійської фінансової класики на особливу увагу заслуговують праці А. Пігу (1877–1959 рр.), три з яких безпосередньо присвячені фінансовим проблемам. Найвідомішою є робота «Дослідження державних фінансів», опублікована в 1927 р. Зазначена праця має традиційну для того часу структуру і включає три розділи: податки, державні видатки, державні позики.

Досягнення фінансової науки глибоко та всебічно висвітлені в навчальних, наукових й інших літературних джерелах. Найтиражованішим (видавався 18 разів) до цього часу вважається підручник професора Ерлангенського уні-

верситету К.Т. Еєберга «Нариси фінансової науки» (1882 р.), який, щоправда, переважно наповнений роботами Л. Косси. За К.Т. Еєбергом, фінансова наука – систематизований виклад принципів, покладених в основу функціонування фінансового господарства, методів формування та використання державою, областю, общиною необхідних матеріальних благ для досягнення своїх цілей. Відповідно до структури фінансового господарства фінансова наука підлягає поділу на вчення: про видатки; про доходи; про співвідношення між доходами і видатками або про кредит [5, с.21]. Отже, К.Т. Еєберг, як і більшість науковців того періоду, обґрунтовував фінансову науку як науку про державні фінанси.

Підсумовуючи виклад класичної теорії фінансів в історичній ретроспективі, слід наголосити на таких її характерних ознаках:

фінанси однозначно трактувалися як засоби держави, а дещо пізніше їх сфера дії поширилася і на територіальний рівень – муніципалітети, графства, землі, общини тощо;

фінансами вважалися не лише грошові кошти, але й будь-які надходження у вигляді грошей, матеріалів, послуг. Оскільки основним джерелом державних доходів виступали податки, то науковий світогляд спрямовувався на опрацювання й систематизацію різних практичних заходів щодо оподаткування;

фінансова наука не мала чітко розробленого формалізованого інструментарію і носила переважно описовий характер. Цим пояснюється значна схожість посібників і публікацій з фінансової проблематики і за формою, і за змістом.

Напередодні Другої світової війни, а також у перші роки після її закінчення бурхливий розвиток ринкової економіки призвів до обмеження ролі держави у суспільному відтворенні. Це значною мірою спричинила низка факторів, зокрема:

розвиток та інтернаціоналізація ринків капіталів;
підвищення ролі транснаціональних корпорацій;
нароццвання масштабів концентрації виробництва;
домінування фінансових ресурсів у системі ресурсного забезпечення бізнесової діяльності.

Більшість дослідників фінансової теорії схильна вважати, що протягом 40–50-х рр. ХХ ст. започатковується принципово новий підхід стосовно трактування логіки і змісту фінансової науки – неокласична фінансова теорія, яка базується на наступних основоположних принципах:

1) економічний потенціал держави, стабільно збалансований розвиток усіх сфер і ланок фінансової системи визначаються насамперед високим рівнем економічного розвитку приватного сектору, основу якого формують великі корпорації;

2) фінанси підприємницьких структур посідають провідне місце в системі фінансових відносин;

3) державне втручання в сферу підприємництва обмежується і не може виходити за рамки корпоративних інтересів;

4) найдоступнішими джерелами фінансових ресурсів є прибуток і доходи, отримані від діяльності на ринку капіталів;

5) унаслідок інтернаціоналізації ринків капіталів, товарів, праці відбувається світова фінансова глобалізація, яка супроводжується конвергенцією національних фінансових систем. Це можна проілюструвати не лише використанням євро як європейської розрахункової одиниці, але й запровадженням прийнятого у 2000 р. базового набору стандартів бухгалтерського обліку і фінансової звітності для всіх фондових бірж світу [3, с.19].

Отже, неокласичну теорію фінансів прийнято визначати як систему знань про організацію та управління фінансовими ресурсами, фінансовими відносинами, фінансовим ринком. Складовими частинами неокласичної фінансової науки вважаються теорії: корисності; арбітражного ціноутворення; структури капіталу; портфеля з використанням моделі ціноутворення на ринку фінансових активів; ціноутворення на ринку опціонів; переваги ситуацій у часі.

Апарат теорії корисності використовується для пояснення логіки та розроблення методик і критеріїв вибору фінансових рішень. При цьому проводиться наукова інтерпретація та визначається роль спадної корисності, окреслюються можливості вибору альтернативних проектів інвестування за їх дохідністю, рівнем ризику й іншими критеріями. Теорія портфеля обґрунтовує можливості та механізми формування портфеля фінансових інвестицій, що дозволяє учасникам фінансового ринку прогнозувати свою дохідність з використанням встановленої моделі оцінки. У теорії структури капіталу розглядаються проблеми управління фінансовою структурою фірми, запроваджується поняття вартості джерел фінансування, оцінюються взаємозв'язки структури фінансування й вартості фірми. Роль і значення арбітражних операцій на фінансових ринках, методи збагачення шляхом проведення операцій на різних ринках за різними цінами висвітлюються в рамках теорії арбітражного ціноутворення. Теорія ціноутворення на ринку опціонів покликана проілюструвати технологію купівлі-продажу як власне активів, так і прав на володіння ними. Найбільш теоретизованим розділом неокласичної фінансової науки є теорія переваг ситуацій у часі, завдання якої полягає в оптимізації споживчого плану інвестора в умовах невизначеності.

Вихідним пунктом неокласичної теорії фінансів є узагальнення та систематизація теоретичних підходів і практичних механізмів функціонування фінансових ринків, організованою формою яких виступають фондові біржі. Початок біржової справи пов'язаний з діяльністю біржових ярмарок, що проводилися в найбільших містах Європи протягом XIII–XV ст.; у XVII ст. сформувалася найстаріша фондова біржа світу – Амстердамська, у 1773-му – Лондонська фондова біржа, у 1792-му – Нью-Йоркська, яка сьогодні перетворилася в наймогутніший фінансовий ринок.

Перші спроби дати пояснення теорії поведінки на фондовому ринку пов'язані з іменем Ч. Доу, який разом з Е. Джонсом і Ч. Бергштрассером за-

снував компанію «Dow Jones & Co», що спеціалізувалася на випуску фінансової інформації. За переконанням Ч. Доу, ціни на акції не лише можливо, але й необхідно прогнозувати на основі ґрунтовного вивчення динаміки цін з використанням статистичних масивів інформації [7, с.31].

У рамках неокласичної фінансової науки поряд з технократичними підходами до оцінки фінансових активів Ч. Доу розвинулися й інші гіпотези ефективного функціонування ринку капіталів, зокрема: теорія «ходіння навмання»; фундаментальний підхід. Основоположником першого напрямку вважається французький математик Л. Башельє, який у докторській дисертації «Теорія спекуляції» спробував пояснити зміну цін на акції на французькому фондовому ринку шляхом використання математичного апарату дослідження. Він підсумував результати своєї праці однозначним висновком, що динаміка цін на фондовому ринку не підлягає точним вимірюванням, можна говорити лише про ймовірні їх значення. Завдяки П. Самуельсону ідеї Л. Башельє набули популярності, а термін «спекуляція» закріпився серед базових понять категоріального апарату фінансової теорії [3, с.27–29]. Фундаментальний підхід вирізнявся прагматичністю оцінки фінансових активів методом дисконтування виплачених у грошовій формі дивідендів. Автором цієї ідеї прийнято вважати Дж. Вільяма, який підкріпив свої дослідження математичними розрахунками і зробив висновок, що вартість кожної речі оцінюється отриманою від неї користю. Модель оцінки дивідендів Дж. Вільяма розвинув пізніше Г. Марковіц, котрий розробив теорію портфеля інвестицій. У своїх роботах він запропонував не лише методологію прийняття рішень щодо інвестування у фінансові активи, але й відповідний науковий інструментарій. Подальшого розвитку зазначений розділ теорії фінансів набув у дослідженні системи ціноутворення на ринку цінних паперів, розробленні концепції ефективності ринку капіталу, створенні моделей оцінки ризику доходності та їх емпіричному підтвердженні, оцінці структури капіталу й вартості джерел фінансування. Вагомий вклад у вивчення окреслених проблем внесли Ф. Модільяні та М. Міллер [3, с.38–39]. Прийнято вважати, що теорія портфеля і теорія структури капіталу стали серцевиною управління корпоративними фінансовими ресурсами. Саме ці теорії відповідають на два важливих запитання: звідки взяти і куди вкласти фінансові ресурси.

Завдяки напрацюванням Ф. Блека, Дж. Літнера, Дж. Моссіна, М. Скоулза, Дж. Трейнора, Ю. Фама, Дж. Хіршлейфера, У. Шарпа та інших новий напрям фінансової науки бурхливо розвивався в загальнотеоретичному плані. Значна частина наукової літератури з теорії фінансів більше зосереджувалася на проблемах ринку капіталу, ніж на управлінні фінансовими ресурсами компаній і фірм. Саме це стало відправним пунктом для формування у 60-ті роки ХХ ст. прикладної дисципліни «Фінансовий менеджмент». Як наука про методологію і техніку управління фінансовими ресурсами і фінансовими відносинами крупних корпорацій фінансовий менеджмент сформувався шляхом доповнення базових розподілів теорії фінансів аналітичними розділами бухгалтерського обліку та понятійним апаратом загальної теорії управління. Сьогодні

фінансовий менеджмент являє собою не лише самостійний науковий напрям і практичну діяльність, а навчальну дисципліну. Значний вклад у популяризацію фінансового менеджменту внесли представники англо-американської школи Т. Коупленд, Дж. Уестон, Р. Брейлі, С. Майерс, С. Росс, Ю. Брігхем.

Таким чином, сучасній фінансовій науці притаманний плюралізм поглядів при єдиних методологічних підходах до аналізу суспільних явищ і процесів. Плюралізм гарантує прийняття раціональних рішень. Ще однією характерною ознакою фінансової теорії нині є постійний прагматизм досліджень з позицій суспільних інтересів. Фінансова наука в працях зарубіжних учених позбавлена ідеологічних нашарувань, примітивних класових і старомодних уявлень про експлуатацію народних мас, роль держави тощо.

Зарубіжній фінансовій науці властиві висока етика наукової полеміки, суперечливість і багатоваріантність наукового пізнання сьогодення, плюралістичне змагання ідей та пізнавальних підходів, що є необхідною передумовою цивілізаційного розвитку в умовах світової фінансової глобалізації й бюджетно-податкової гармонізації.

1. Василик О.Д. Теорія фінансів: підруч. / О.Д. Василик. – К.: НІОС, 2000. – 611 с. 2. Леоненко П. М. Теорія фінансів: навч. посіб. / [Леоненко П.М., Юхименко П.І., Ільєнко А.А. та ін.]; за заг. ред. О.Д.Василика. – К.: Центр навч. л-ри, 2005. – 480 с. 3. Очерки по истории финансовой науки / О.А. Ансберг, Ю.В. Базулин, С.А. Белозеров [и др.]; под. ред. В.В.Ковалева. – М.: Проспект, 2010. – 544 с. 4. Поляк Г.Б. Финансы: учеб. / Г.Б.Поляк. – М.: ЮНИТИ – ДАНА, 2009. – 703 с. 5. Пушкарева В.М. История финансовой мысли и политики налогов: учеб. пособие / В.М. Пушкарева. – М.: Финансы и статистика, 2008. – 256 с. 6. Финансы: учеб. [для студ. вузов]; под. ред. М.В. Романовского, О.В. Врублевской, Б.М. Сабанти. – М.: Перспектива; Юрайт, 2000. – 520 с. 7. Финансы: учеб. / под. ред. В.В. Ковалева. – М.: Проспект, 2009. – 640 с. 8. Фінанси: підруч. / за ред. С.І. Юрія, В.М. Федосова. – К.: Знання, 2008. – 611 с.

ИСТОРИЧЕСКИЙ ХАРАКТЕР И ПЕРИОДИЗАЦИЯ РАЗВИТИЯ ФИНАНСОВОЙ НАУКИ

Освещаются в исторической ретроспективе основные этапы становления и развития финансовой науки. Описывается значение классических и неоклассических научных подходов на разных стадиях социально-экономического развития общества. Определяются перспективные пути развития финансовой теории и практики в постиндустриальном обществе.

THE HISTORICAL CHARACTER AND PERIODS OF FINANCIAL SCIENCE DEVELOPMENT

The main stages of formation and development of financial science in the historical retrospective were highlighted. The meaning and role of classical and neoclassical scientific approaches on the different stages of socio-economic development of society were outlined. The perspective directions of fiscal theory and practice in post-industrial society are defined.

Стаття надійшла 19.04.2013

УДК 336.717.11(477)

*О. М. Музичка**Львівська комерційна академія***СУЧАСНІ МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО АНАЛІЗУ
ТА ОЦІНКИ ЯКОСТІ АКТИВІВ БАНКУ**

Розкривається суть якості активів, досліджується їх вплив на ліквідність банку й виокремлюються основні параметри, що лежать в основі аналізу та оцінки. Висвітлюються сучасні методичні підходи та конкретизується комплекс аналітичних процедур аналізування й оцінювання якості активів банку з урахуванням системи показників.

Активи банку, аналіз та оцінка якості, сучасні методичні підходи

У сучасних умовах функціонування банківської системи України суттєвими залишаються обсяги проблемних активів, передусім неякісних кредитів та резервів для відшкодування можливих втрат по них, що негативно впливає на ліквідність і фінансову стійкість банків. Це зумовлює потребу в систематичному моніторингу якості активів як окремих банків, так і системи загалом, оскільки незадовільна якість їх, як засвідчив досвід минулих років, може призвести до фінансової нестабільності, розвитку кризових явищ та неліквідності фінансового ринку. З огляду на це, в сучасних умовах особливої актуальності набуває проблема оцінювання якості банківських активів як необхідна передумова визначення ступеня надійності та ефективності діяльності банку, що базується на попередньо здійсненому аналізі, спрямованому на формування системи заходів щодо попередження та виходу з кризових ситуацій і забезпечення стабільності роботи.

Проблемні аспекти визначення якості активів, методичні підходи до їх аналізу та оцінки висвітлено у вітчизняному законодавстві [3,4], працях вітчизняних і зарубіжних дослідників – таких, як: А.М. Герасимович, М.Д. Алексеєнко, І.М. Парасій-Вергуненко [1] Л.М. Єріс [2], В. Сирота, О. Терещенко [5], Н.Є. Соколінська [6], В.В. Тен, Б.І. Герасимов, А.В. Доукін [7], С. Саксонова, І. Соловійова [9] та ін. Разом з тим, сьогодні суттєвої конкретизації потребують питання формування методичного інструментарію аналізу та оцінки якості активів банку з урахуванням їх комплексного впливу на діяльність банку.

Метою нашої статті є висвітлення сучасних методичних підходів до аналізу та оцінки якості активів банку на основі використання комплексу аналітичних процедур з урахуванням системи показників та критеріїв їх оцінювання.

При оцінці якості активів банку насамперед важливо конкретизувати суть даного поняття, яке, на нашу думку, можна трактувати виходячи як із змісту цієї категорії, так і з функціональних характеристик активів. В економічній літературі існують різні визначення поняття «якість активів». Так, В. Сирота,